

Т.Ф. Литвинова*

"СОСЛОВНЫЕ НУЖДЫ И ЖЕЛАНИЯ"*
ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.**

Стаття присвячена маловідомому сюжету соціальної історії України початку ХІХ ст., коли дворянство Лівобережжя отримало можливість заявити перед російським урядом про свої нагальні проблеми. Робота базується передусім на джерельному комплексі, що вперше вводиться до наукового обігу і дає змогу прояснити суспільні настрої, ідейні позиції соціальної еліти з ключових питань громадського й економічного життя краю.

Ще О. Оглоблиним як одна з найактуальніших була поставлена проблема дослідження історії української провідної верстви ХІХ — початку ХХ ст. — українського (в територіальному розумінні) дворянства, без ґрунтового вивчення якої історичний розвиток України даного періоду буде незрозумілий. Як зазначив історик, "ця проблема досить складна, а головне, майже не розроблена в науці", тісно пов'язана з іншими - економічною, політичною, соціальною, культурного процесу України, формування модерної української нації тощо, і передбачає вирішен-

* Литвинова Тетяна Федорівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

** Назва статті нав'язана працею І. Теличенка, в якій аналогічні проблеми розглядаються на матеріалах комісії по складанню Нового уложення 1764 – 1774 рр.

ня низки питань, зокрема, дослідження еволюції дворянської верстви в історико-територіальних межах Лівобережжя, Правобережжя, Південної України, консолідації в масштабі цілої України, визначення місця в національному (культурному і політичному) русі, “уступання” ролі провідної верстви в нових історичних умовах¹.

Слід зазначити, що особливих змін в українській історіографії в дослідженні історії дворянства XIX ст. не відбулося. Насамперед це стосується проблем соціальної історії. Якщо стосовно Правобережжя прогалину певною мірою заповнили праці Д. Бовуа², провідну верству півдня України комплексно почали вивчати запорізькі, дніпропетровські, донецькі історики³, то світ дворянства Лівобережжя, особливо у дореформений період, поки що залишається маловідомим⁴. Історики традиційно зосереджують увагу на питаннях перш за все правової інтеграції лівобережного дворянства в систему імперії⁵, на проявах “сепаратизму”, що виявився, зокрема, під час нобілітаційних змагань першої третини XIX ст., аналізують “Записки” про права дворянства⁶, займаються “реабілітацією” української аристократії⁷, визначають роль провідної верстви у національному русі⁸. Причини такої історіографічної ситуації зрозумілі і вже аналізувались у науковій літературі⁹. Водночас місце та значення соціальної еліти у суспільстві, господарському житті, специфіка стосунків, у тому числі поземельних, з іншими станами, ставлення до залежного населення, еволюція дворянства, функціонування корпоративних органів, станові проблеми – питання, які досі залишаються на рівні розробки початку XX ст.¹⁰

Усвідомлюючи, що розв’язання всього комплексу цих проблем неможливе в рамках однієї статті і потребує колективних зусиль істориків, переосмислення історіографічної традиції, застосування різних методологічних підходів, постановки нетрадиційних питань до вже відомих джерел та введення до обігу широкого кола нових, зупинюся лише на маловідомому, але показовому з точки зору виявлення станових потреб, проблем, інтересів лівобережного дворянства епізоді початку XIX ст.

В українській історіографії, як правило, згадуються три випадки, коли шляхта, дворянство Малоросії, розраховуючи на відповідну реакцію російського уряду, публічно висловлювалися з приводу проблем, що їх хвилювали. Перший, пов’язаний із так званим Глухівським з’їздом 1763 р., промовою на ньому Г.А.Полетики й колективним “Прошенням” шляхетства і старшини Катерині II 1764 р., та другий, відомий за наказами депутатам і дебатами під час роботи Комісії зі складання Нового Уложення 1767 – 1774 рр., неодноразово розглядалися в історичній літературі¹¹, оскільки ще у XIX ст. для цього були створені певні джерельні можливості¹². Без сумніву, найбільш широко “сословные нужды и желания” шляхти були окреслені у праці І.Теличенка. Але сам автор, “предоставляя будущим, более искусным и умелым, исследователям заняться изучением народного самосознания”, ставив перед собою досить скромну мету й обмежувався лише “сведением и группировкой сословных нужд и желаний малороссов”¹³. При цьому зауважу, що ця праця і донині залишається багато в чому неперевершеною.

Третій випадок припадає на 1801 р. і пов’язаний зі зміною на російському престолі та укладанням у зв’язку із цим дворянством Малоросійської губернії колективного прохання, відомого під назвою “Записка господам депутатам от дворян Малороссийской губернии, для принесения его Императорскому Величеству Александру Павловичу всеподданнейшей благодарности за всемилостивейшее возстановление и утверждение Дворянской грамоты во всей ея силе, и о нуждах, от всех поветов изъясненных и в общем собрании ко уважению принятых”¹⁴, або “Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства”¹⁵, яка лише мимохідь згадується істориками, як правило, з досить тенденційними, хоча і полярними, оцінками.

Імовірно, найбільш детально прагнення дворянства на початку ХІХ ст. розглянув надто упереджений анонімний автор "Замечаний до Малой России принадлежащих", який сприйняв дворянські програми як "никакого уважения не стоящие", звинувачуючи панство в сепаратистських уподобаннях, у прагненні відстояти старі права та вільності¹⁶. Майже так само, але не вдаючись до детального аналізу і дещо з іншим пафосом, оцінюють "Записку" й окремі сучасні автори¹⁷.

Та найбільш поширеною можна вважати думку, висловлену О.Я. Єфименко. Порівнюючи "Прошение", представлене Катерині ІІ у 1764 р. із "Запиской о нуждах" 1801 р., вона писала: "По мере того, как панство обращалось в дворянство и прочнее устраивалось в новом своем положении, круг его общественного понимания, сколь о нем можно судить,...как будто не только не расширялся, а, наоборот, резко суживался. В прошении Екатерине ІІ...панство...плохо или хорошо, но заботится об интересах всего общества. Наконец, в прошении Александру І малороссийское панство, являясь уже настоящим дворянством, как будто утрачивает и представление о том, что оно есть "ум и душа народа"; мало того, как будто даже и словные свои интересы оно начинает понимать очень узко"¹⁸. При цьому О. Єфименко оцінювала дворянство в першу чергу за його політичними та громадськими ідеалами, які нібито були втрачені, і лише побіжно торкалася станів інтересів.

Стисло навівши основні прохання, викладені у "Записке"¹⁹, історики, зазвичай, характеризували ідеали малоросійського дворянства початку ХІХ ст. чотирма словами: "Спати, лежати, горілочку кружати..."²⁰. Таке досить спрощене сприйняття всього різноманіття проблем можна пояснити не тільки ідейними, методологічними позиціями дослідників, відсутністю справжнього інтересу до привілейованої, ще й "зрусифікованої" та "асимільованої" верстви, а й обмеженою джерельною базою. Адже "Записка", навіть якщо сприймати її як результат колективного волевиявлення дворянства, не може вповні представити значно ширший спектр проблем, "нужд", що були висловлені. Весь же комплекс документів, який проливає світло на події літа 1801 р., не залучався істориками і не був уведений до обігу. У "Киевской старине" за 1884 р. було опубліковано лише "Положение о нуждах" дворянства Стародубського повіту²¹.

Додатковим стимулом для звернення до даного сюжету стали не лише прагнення за рахунок нових джерел розширити існуючі в історіографії уявлення, а й необхідність звернути увагу на нагромаджені останнім часом неточності та помилки, що виникли через недосконалу обізнаність із літературою і джерелами з цього питання. Зокрема О. Струкевич у статті, присвяченій видатним представникам дворянської родини Полетик (які тут чомусь репрезентують козацтво), штучно збільшує творчий доробок Василя Григоровича за рахунок колективного прохання дворянства Малоросійської губернії 1801 р.²², підготовленого для подання під час коронації Олександра І. Ця пам'ятка відома ще за публікаціями другої половини ХІХ ст. у "Чтениях в Обществе истории и древностей российских" (ЧОИДР) та "Киевской старине" як "Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства". Водночас ще автор "Замечаний до Малой России принадлежащих", який був добре обізнаний із тогочасною ситуацією, в тому числі, ймовірно, і з даним комплексом джерел, відзначив різку відмінність поглядів "Роменского помещика", що виступав на повітових дворянських зборах, та підсумкової "Записки" губернського дворянства²³. Помітив це свого часу і Д.П. Міллер²⁴, який припустив, що цим поміщиком і був В.Г. Полетика. Такі спостереження знайшли додаткові підтвердження внаслідок моєї роботи над родинними паперами Полетик, а також над джерельним комплексом²⁵, який розглядатиметься нижче.

У Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) у фонді Чернігівського губернського дворянського зібрання знаходиться досить об'ємна (160 арк.) справа

під назвою "Сборник документов об избрании депутатов от дворянства для вручения поздравления императору при коронавании его", датована 15 травня – серпнем 1801 р.²⁶ Крім службового листування, пов'язаного із виборами, у ній міститься низка "прошений", "положений", укладених на повітових зібраннях дворянством Малоросійської губернії. Аналіз документів справи свідчить, що у той час дворянська спільнота краю переживала певне суспільне піднесення. На жаль, у нашій історичній літературі практично не приділялося уваги вивченню суспільних настроїв у провінції²⁷. Якщо ж і приділялося, зокрема, у зв'язку з аналізом публічного обговорення дворянством проблем селянської реформи у середині ХІХ ст., то в основному з позицій прямолінійного і жорсткого визначення поглядів у категоріях "ліберал", "прогресист", "консерватор", "кріпосник" та ін. Водночас і самі сучасники періоду найбільш активного обговорення "селянського питання" висловлювали сумніви в адекватності політичних визначень в умовах, коли "все переворотилося и только укладывается"²⁸. Подальше дослідження соціально-політичних, соціальних програм, поглядів дворянства допоможе наповнити ці поняття конкретним змістом.

У червні – на початку липня 1801 р. у Чернігові відбулися вибори губернського маршала дворянства, яким став М.М. Стороженко. Присутнім там повітовим маршалам та виконуючим їх обов'язки малоросійський цивільний губернатор І.В.Френсдорф через керівника зібрання, "отправляющего должность" губернського маршала І.О.Рославця, запропонував, згідно із сенатським указом від 28 травня того ж року, обрати двох депутатів від дворянства губернії для привітання Олександра І під час коронації, які не пізніше 1 вересня мали приїхати до Москви (арк.3 – 3 зв.). 2 липня одногосно було обрано дійсного таємного радника і кавалера В.П.Кочубея та таємного радника і кавалера О.К.Розумовського, про що і повідомили губернатору (арк. 5). Крім того, доводили до відома ще й про вибори депутатів для "принесения всеподданической благодарности" імператору "за восстановление дворянской грамоты в полной силе", якими стали М.М.Стороженко та повітові маршали В.І.Чарниш і Г.Я.Почека, а також про прагнення, згідно зі статтею 48 Жалуваної грамоти, подати монарху "прошения о нуждах" від дворян губернії, для чого просили дозволу у губернатора зібратися в повітах для обговорення й укладання місцевих положень.

У деяких листах І.В.Френсдорф рекомендував відправити до В.П.Кочубея та О.К. Розумовського канцеляриста І.Римшу для з'ясування їхніх можливостей виконати почесну місію, а також обрати ще двох представників "из почтеннейших и чиновнейших дворян" у разі відмови сановних українців і дозволяв укласти в повітах постанови. Необхідно було також запитати згоди у дворян на депутатство, призначених на губернському зібранні В.Чарниша та Г.Почеку, "кои желают оказать обществу дворянства Малороссийской губернии сию услугу на всем своем содержании", або обрати інших і 10 серпня в Чернігові підбити остаточні підсумки (арк.11 – 11 зв., 15, 20 – 20 зв., 52 – 53).

На жаль, архівні документи не дають можливості повністю показати хід повітових зібрань, рівень обговорення, механізм укладання прохань, оскільки збереглися лише матеріали, що відправлялися до губерній. Але численні рапорти, донесення, положення та постанови про потреби, які містяться в справі, все ж дають змогу розширити уявлення про ставлення повітового дворянства до цієї важливої громадської справи, визначити коло питань, які панство вважало за необхідне винести на загальний розгляд.

До пропозиції представляти на коронації губернію особами В.П.Кочубея та О.К.Розумовського повітове дворянство поставилося одностайно позитивно. А от у разі їхньої відмови майже кожен повіт висував своїх кандидатів. Цю почесну місію роменці доручали А.І.Марковичу та І.П.Ласкевичу, лубенці – О.Ф.Шафонському й М.П.Новицькому, стародубці – М.В.Гудовичу і П.П.Миклашевському, пи-

рятинці – М.М.Стороженку та Д.Ф.Оболонському, сосницьке дворянство пропонувало С.Р.Бобіра та П.І.Забілу, лунали також прізвища І.А.Безбородка, В.В.Гудовича, Я.Л.Бакуринського, В.С.Попова, П.Д.Білухи. Найчастіше називали О.М.Будлянського (5 разів), М.В.Гудовича (5 разів), М.М.Стороженка (тричі).

Право М.М. Стороженка піднести Олександрю І подяку за відновлення Жалуваної грамоти та "Записку" про потреби визнавали 15 повітів, із тих, що висловилися з цього приводу, В.І.Чарниша – 13, Г.Я.Почеки – 9. Пропонувалися також кандидатури В.Г.Полетики, В.І.Скоропадського, І.М.Іванченка, Д.Д.Оболонського і М.М.Щербака.

Оскільки В.П. Кочубей та О.К. Розумовський відмовилися від депутатства, маршали, які ще раз зібралися в Чернігові у серпні 1801 р., остаточно визначилися з представниками від губернії за "большинством голосов, доставляемых с поветов". І хоча найбільше голосів для участі у коронації отримали О.М. Будлянський та М.В. Гудович, дворянство замість останнього затвердило М.М. Стороженка (арк. 157). Імовірно, обережне малоросійське дворянство вирішило в даному разі обійтися без представника цього одіозного при новому царюванні прізвища. А для "принесения благодарности... и для испрошения о нуждах дворянских" у Москву відправлялися В.І.Чарниш, Г.Я.Почека та М.М.Щербак (арк. 158). Важко зрозуміти, яким чином вибір випав на пирятинського маршала М.М.Щербака, якого пропонувало лише дворянство його повіту, адже інші кандидати набрали у повітах більше голосів.

Якщо з приводу обрання депутатів, судячи із документів, висловилися всі повітові зібрання, то положення про потреби на деяких із них, мабуть, були обійдені увагою, оскільки виявлено лише 18 із 20 можливих заяв на цю тему. У справі відсутні проханя глухівського та переяславського дворянства. Один документ, а саме від лубенського повіту, через нерозбірливий почерк і бліді чорнила не вдалося прочитати. Пирятинське дворянство, "исполнясь...к всемиловейшему монарху неограниченной благодарностию" за відновлення прав і привілеїв у повному обсязі, заявило, що тепер воно "никаких уже нужд общественных не имеет и потому и положение об оных делать не находит надобности" (арк. 96). А сосницьке дворянство вважало, що виконуючий обов'язки маршала хорунжий С.Р. Бобір повинен "сообразоваться с положениями дворянства других поветов в Чернигове" (арк. 124 – 124 зв.), тобто власного наказу не зробило. Таким чином, у даній справі міститься 15 повітових наказів, які дають можливість розглянути станові проблеми дворянства, яких, до речі, порівняно із 60-ми рр. XVIII ст. менше не стало.

Перш ніж представити основний спектр дворянських потреб, слід відзначити, що не всі повіти з однаковим сумлінням поставилися до укладання положень. Деякі з них, зокрема, Золотоніський, Новгород-Сіверський, Хорольський подали досить розгорнуті програми, з обґрунтуванням кожного пункту. Роменське дворянство, крім своєї петиції, відправляло також "для лучшаго соображения прописанных нужд" виголошену під час повітового зібрання промову В.Г.Полетики, "заключающую в себе его мнение о общественных нуждах в сходство его прозбы" (арк. 127). Ряд повітів обмежилися стислим переліком проблем, які, зокрема, козелецьке, прилуцьке дворянство вмістило в одному, полтавське, кременчуцьке – у двох, конотопське, чернігівське, ніжинське, стародубське – у трьох пунктах.

Зрозуміло, що порівняно з наказами 1767 р., на початку XIX ст. дворянські вимоги вже не торкалися питань автономії Малоросії, зрівняння українських і російських табельних чинів, дворянських прав. Зникли також заклики про безмитний імпорт солі, особливо з Криму, експорт худоби та продуктів, про шляхетський банк, право на подорожі, освіту й службу за кордоном. Зникли і проханя відмінити введений П.О. Рум'янцевим грошовий податок та розпочатий ним перепис населення²⁹, оскільки вони або відпали у результаті суспільно-політичних і

геополітичних перетворень, або були уже вирішені. Водночас, зі змінами статусу колишньої Гетьманщини, із соціальними, адміністративними реформами в краї, які інколи вступали у суперечності між собою та із місцевими традиціями, з'явилися і зовсім нові проблеми, або інше ставлення до вже існуючих, що на початку ХІХ ст. ще були актуальними.

Якщо у наказах 1767 р. шляхта, а також козацтво, практично одноставно висловилися за обмеження постою російських військ і квартирування офіцерів³⁰, то у 1801 р., зокрема золотоніське панство, вже обґрунтовувало необхідність цього з економічної точки зору: "Небезполезно бы было и даже нужно, чтобы в сию нацию буди позволют политические и государственные обстоятельства введены были кавалерийские полки для квартирования, чрез что внесена была бы денежная сумма в нацию за продукты оной. По малому имению которой нация нуждается в своих оборотах, а паче в уплачивании государственных податей, и сколько полезно для нации квартирование в оной войск, особливо же конных, толико и выгодно для казны в разсуждении самага изобилнейшаго края по дешевизне фуража и провианта при урожаях" (арк. 68 зв.).

Одним із важливих не лише для дворянства було питання про вільний обмін і продаж земель, що знаходились у власності козацтва, висловлене у найбільш ґрунтовних положеннях від чотирьох повітів (Хорольський, Золотоніський, Козелецький, Новгород-Сіверський). Річ у тому, що, намагаючись припинити обезземелення козацтва і таким чином підтримати боєздатність козацького війська, ще у ХVІІІ ст. російський уряд неодноразово видавав розпорядження, згідно з якими, продаж козацьких маєтностей заборонявся. На практиці їх фактично не дотримувались і козацькі ґрунти залишалися у вільному обігу. Але право на придбані у них землі завжди можна було заперечити й оскаржити. Тому на початку ХІХ ст. склалася ситуація, коли, з одного боку, козаки могли купувати землю у дворян, а навпаки – ні, з другого, – масово почали подаватися позови до суду на власників колишніх козацьких ділянок. Панство, визнаючи, що "именя козацьи не различались с дворянскими" (арк. 45), тобто, "малороссийские козаки были всегда властны располагать своею собственностью, и меньшее имели к тому право как и самые дворяне", просило, щоб "продавать им (козакам. – Т.Л.) свои земли и угодья и покупать или выменивать оные у дворян, не было заграждено никаким законом" (арк. 88). Наскільки важливим було це положення, свідчить, наприклад, програма козелецького дворянства, яка містила лише одне це прохання (арк. 44 – 45). Крім того, бажано було б затвердити за власниками маєтки, які колись були куплені у козаків, щоб таким чином припинити судові процеси, які ведуть "к одной... волоките и убыткам" (арк.133).

Пізніше цю проблему було вирішено завдяки клопотанню малоросійського генерал-губернатора О.Б.Куракіна, пропозиції якого були покладені в основу сенатського указу від 28 червня 1803 р., що визнавав право козаків на володіння, набування і відчуження землі³¹.

Ще одним із важливих не лише для дворян було питання "відшукування козацтва", яке особливою гостроти набуло на межі ХVІІІ – ХІХ ст. Хоча на нього звернули увагу лише новгород-сіверські дідичі, досить широке обґрунтування, деталізація проблеми свідчать про її неабияке значення й актуальність. Не маючи можливості у даній статті зупинитися на цьому питанні, зауважу лише, що в українській історіографії його висвітлено досить однобічно, оскільки історики, зазвичай, стояли на позиціях селянської або козацької "правди". Тому інтерес поміщиків, тих землевласників, які мислили не лише в категоріях "прибутків" та "експлуатації", а й відповідально ставилися до землі як до народного багатства, основи економіки, до виконання своїх обов'язків щодо неї, до держави, а також до підлеглих, намагалися в складних умовах господарювання вести боротьбу не лише зі своєю, а й із селянською бідністю, залишилися поза увагою дослідників. Підходи та стереотипи вітчизняної історичної науки перейшли також у зарубіжну історіографію³².

Необхідність сплачувати податки, часто й за своїх зубожілих або біглих селян, підтримувати їх, особливо у неврожайні роки, змушувала дворян турбуватися про збереження кількості підлеглих, оскільки втрата робочих рук в умовах екстенсивної економіки призводила до зубожіння і самих поміщиків та їх селян. Тому в питанні "відшукування козацтва" селянами дідичі, без сумніву, дотримувалися тих урядових постанов, зокрема, указів від 16 листопада 1781 р. та 3 травня 1783 р., які допомагали їм зберегти свої інтереси. До того ж ще у XVIII ст. козацтво, втрачаючи з різних причин свої ґрунти, в тому числі і через небажання нести виснажливу військову службу, часто добровільно переходило "за владельцов", отримуючи слободи і можливість завдяки праву вільного переходу залишити в разі незадоволення свого дідича і перейти до іншого. Після ж 1783 р. певна частина селян, згадуючи про своє козацьке минуле, почала подавати позови на поміщиків (тут не маються на увазі ті, хто насильно переводився із козацького стану в селянський), які, скориставшись можливістю, просили припинити цей процес. Тим більше, що у ньому, з точки зору дідичів, часто брали участь ті, хто не мав на це права: "многие крестьяне, ... присвоив себе исторические названия умерших казаков и подводя себя к тому роду, заводят с владельцами иски, выходясь с крестьянства, себя, владельца разоряют напрасно" (арк.133 зв.).

Одночасно корольське дворянство піклувалося, щоб козаки та різночинці, які пройшли ноблітацію, були виключені з окладу і в подальшому несли лише ті повинності, які властиві дворянину (арк. 88 зв.). Імовірно, таку позицію можна трактувати як прагнення збільшити кількість членів корпорації, на яких розподілятимуться дворянські обов'язки. Але це буде, мабуть, не зовсім точно, оскільки часто ці козаки та різночинці були записані за дворянами і таким чином останні втрачали залежних. Скоріше цю пропозицію слід розцінювати як прагнення заявити про права тих співвітчизників, які не могли в даному разі брати участь в укладанні петиції імператору, і таким чином встановити справедливість і законність.

Попри всі звинувачення істориків у відстоюванні дворянством своїх вузько корисних інтересів, у низці "положений" порушувалося питання про зменшення податкового тягаря не лише для свого стану. Зокрема роменці цим проблемам присвятили два пункти, в одному з яких просили, щоб "подати всякого рода и выборы уменьшены были" для поміщицьких підданих, що цілком зрозуміло було в інтересах панства, яке в разі несплати податків селянами несло за них відповідальність. У другому пункті дворянство висловило бажання, щоб "малороссийский народ по крайней мере на сей год, по причине местами неурожая и саранчи, истребившей на полях хлеб наш и умножившей теперь беды и недостатки народа, освобожден был от казенных податей" (арк.127 зв.).

Конотопське дворянство в одному із двох заявлених пунктів, враховуючи збитки, яких завдала господарству сарана, також просило "о невзыскании с крестьян и другого звания людей здешнего повета и других, в коих подобное же убыток последовал, податей" (арк. 100).

На бідність селян і неможливість самостійно сплачувати податки, які "по большей части помещики от себя...пополняют", звертали увагу монарха й у Хорольському повіті (арк. 89). Наскільки складною була ця проблема, а також питання про дворянські і селянські заборгованості перед державою, свідчать неодноразові звернення малоросійських генерал-губернаторів до уряду з проханнями послабити податковий тягар та з пропозиціями, які досить ґрунтовно викладені, зокрема, в "Записке о податях по Малороссийским губерниям" М.Г.Рєпніна 1831 р.³³. В історичній літературі, на жаль, детальних, неупереджених розробок із цієї теми практично не існує, що значно ускладнює адекватне сприйняття як поміщицьких інтересів, ставлення їх до своїх обов'язків, стосунків між дворянством та іншими групами суспільства, так і внутрішніх потреб різних станів.

До нових соціально-економічних проблем можна віднести прохання надати пільги у виконанні дворянством губернії рекрутської повинності, відновити право поміщиків користуватися своїми маєтками, розташованими у містах, так само, як і іншими. І хоча на ці питання звернуло увагу дворянство двох повітів (перше питання стосувалося лише чотирьох повітів), їм знайшлося місце у "Записке" від губернії³⁴, що важко пояснити, адже перед дідичами стояли більш болючі проблеми, якщо судити за кількістю згадок у повітових програмах. Так, дворянство п'яти повітів хотіло "сложения на всегда" податків, які воно сплачувало з 1797 р. на утримання "присудственных мест и чинов", тобто на утримання суддів, у розмірі 85 тис. рублів на рік від губернії, тому що у господарствах трапляються "разные издержки" і ці кошти були б значним "в нуждах пособием" (арк.100).

Водночас поки що тільки у Полтавському повіті порушувалася ще одна проблема, яка згодом неодноразово буде ставитися на дворянських зібраннях, а саме – запасних хлібних магазинів. Забезпечення населення продовольством, особливо у неврожайні роки, завжди було предметом турботи уряду. Та з другої половини XVIII ст. частину своїх обов'язків щодо селян держава все активніше передавала землевласникам. За сенатським указом 1761 р., вони повинні були створювати запаси хліба на рік для своїх убогих селян. За часів Катерини II влаштовувалися хлібні магазини, якими у поміщицьких селах мали опікуватися самі дідичі. У 1799 р. було видано розпорядження завести такі магазини по всій імперії, а нагляд за ними покладался на предводителів дворянства³⁵. Імовірно, це не зовсім влаштовувало поміщиків, оскільки вони просили "запасные хлебные магазины в помещичьих селениях заведенные оставить собственному распоряжению о содержании оных и о прокормлении своих подданных каждого помещика, которой и о целости магазинов пеших должен" (арк.55 зв. – 56).

Враховуючи специфіку землекористування на Лівобережній Україні, яка полягала у черезпосмужному розташуванні дворянських, козацьких, селянських земель, що призводило до частих конфліктів і скарг до суду, не дивно, що в "Положениях" зустрічаються пропозиції провести в Малоросії генеральне межування за прикладом інших губерній і створити для цього особливу межову інструкцію (арк. 76, 82). У подальшому цим опікувався О.Б. Куракін. Спеціальна комісія, до якої входили місцеві землевласники, склала інструкцію, але дворянські зібрання цих починань не підтримали³⁶, оскільки справу не просто було розв'язати. У до-реформений період вона так і не була вирішена.

Та найбільш болючі соціально-економічні проблеми перейшли у спадок із XVIII ст. Із тих питань, що не знайшли відображення у загальній "Записці", слід відзначити настійливе прохання (від шести повітів) повернути біглих селян, які оселилися, зокрема, у Новоросійській губернії, на Слобожанщині, на Дону, заборонити приймати втікачів і вжити заходів для того, щоб "впредь побеги их наилучшим образом пресечены были" (арк. 127 зв.). Такі ж побажання малоросійське панство висловлювало ще у "Прошении" 1764 р., хоча у даному разі не уточнювалось, яким чином уряд повинен це зробити. Очевидно, між указом 3 травня 1783 р. та реальною дійсністю була певна дистанція. Імовірно, чіткого усвідомлення, в усякому разі серед селян, чи то до землі, чи до конкретної особи відбулося прикріплення на початку XIX ст. ще не існувало, і вирішення матеріальних проблем часто здійснювалося традиційним шляхом пошуку нового місця, де можна було б отримати якісь пільги. Крім того, і в указі Катерини II про закріпачення не йшлося. У ньому говорилося лише про сплату податків та необхідність для цього залишатися на старих місцях проживання і в тому ж статусі, в якому записані за ревізією 1782 р.

Наскільки по-різному трактувалася ця проблема самим лівобережним дворянством можна пересвідчитися, переглядаючи матеріали роботи Чернігівського та Полтавського комітетів з облаштування побуту кріпосних селян 1858–1859 рр.

Але, оскільки питання, що ставлять поки що тільки деякі зарубіжні історики, про те, чи встановилося в Малоросії кріпосне право в російському варіанті, чи можна було продавати і купувати малоросійських селян, відділяти їх від землі, переводити з маєтку в маєток³⁷, все ще залишаються без відповіді у вітчизняній історіографії, досить важко адекватно відтворити характер соціально-економічних стосунків в українському суспільстві у дореформений період. Очевидно, що для поміщиків актуальність проблеми була пов'язана насамперед із необхідністю сплачувати за втікачів податки та з втратою робочих рук. Через це важко не погодитися з Л.В.Міловим у тому, що при дослідженні суспільства з яскраво вираженим екстенсивним землеробством, яке потребує постійного розширення ріллі, де дефіцит робочих рук був сталим протягом цілих століть, ракурс оцінок ставлення поміщиків до залежних селян повинен змінитися. Оскільки "в условиях, когда общество постоянно получало лишь минимум совокупного прибавочного продукта, оно объективно стремилось к максимальному использованию и земли, и рабочих рук. И суровые рычаги принуждения для той эпохи – объективная необходимость"³⁸.

Найбільш важливим, враховуючи індекс згадування у повітових положеннях (11 із 15 розглянутих), було прохання збереження традиційних прав винокуріння та продажу спиртних напоїв. Оскільки про рівень обґрунтування проблеми можна судити з опублікованої "Записки" від губернії, немає необхідності на цьому зупинятися. Крім того, це питання певною мірою висвітлено в науковій літературі³⁹, де зверталася увага на його важливість для дворянського господарства. Зазначу лише, що неможливість протягом досить тривалого часу експортувати зерно і водночас необхідність підвищувати прибутковість господарств підштовхували поміщиків до заняття ґуральництвом, яке і стало для Лівобережжя специфічним способом нагромадження капіталів. Вирішення цього важливого питання залежало від політики уряду щодо нього, і на початку ХІХ ст. воно було актуалізовано введенням "питейных откупов", від чого особливо страждало дворянство прикордонних з російськими губерній.

Досить активно висловилися повітові зібрання щодо правових та адміністративних питань, які майже повністю знайшли відображення у колективній "Записці". Дворянство просило затвердження Литовського Статуту, введення в краї управління, згідно з "Учреждением о губерниях" 1775 р. та Жалуваною грамотою дворянству, відновлення законів "во всем их действии, силе и точности" (арк.127), судів на основі Литовського Статуту, насамперед гродських. Низка запитів торкалися проблем обрання, переобрання на виборні дворянські посади, зокрема, суддів, можливості виходити у відставку з поважних причин тим, хто обіймав посади повітових маршалків, підкоморій, хорунжих (посади останніх, до речі, дехто вважав зовсім непотрібними), зараховувати термін перебування на посадах судових канцеляристів за службу з підвищенням чинів.

На так звані освітні справи, які для істориків завжди були "лакмусовим папірцем" культурності та відповідальності дворянства за громадські інтереси, звернули увагу лише роменці, яких надихнув своєю промовою В.Г. Полетика⁴⁰, та золотоніське панство. Перші хотіли бачити в краї "университет и военную школу для воспитания и обучения юношества, а также училища для воспитания женского пола яко матерей", другі – "для всей нации в городе Лубнах учредить училище" (арк. 68 зв.; 127 зв.). У "Записке" від губернії наполягали лише на заснуванні університету в Чернігові, згідно з указом Катерини ІІ від 23 квітня 1786 р.

На підсумковому засіданні повітових маршалів у Чернігові були укладені також "пункти", котрі і представляли колективну думку губернського панства. Слід зазначити, що на останніх аркушах архівної справи міститься їх чернетковий варіант, який дещо відрізняється від опублікованої "Записки о нуждах малороссийского дворянства". Він складається із восьми пунктів (в опублікованому –

пшість), в яких без розгорнутої аргументації подані дворянські прохання. Крім тих, які є і в опублікованому примірнику, в чернетці все ж поставлено питання "О строгом подтверждении запрещения приема и укрывательства, особливо в Новороссийской губернии, на Дону и Черноморском поселении беглых с Малороссии помещичьих крестьян" і про припинення дворянами сплати податку на утримання суддів, оскільки грошові виплати не відповідають положенням Жалуваної грамоти (арк. 159 зв. – 160). Очевидно, остаточний варіант, який і опинився у розпорядженні публікаторів, у подальшому відшліфований, додавалося розгорнуте обґрунтування деяких пунктів, вибиралися лише ті, що варті уваги імператора, і які принесуть максимальну користь усій губернській корпорації. Саме за ним і виносився істориками присуд лівобережному дворянству та й українському в цілому. Але все ж остаточний "вердикт" можна буде виголосити лише тоді, коли будуть максимально залучені різноманітні джерельні комплекси, дослідники позбудуться упередженого підходу до "класу експлуататорів" і спробують зрозуміти "поміщицьку правду".

¹ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19 – 20 ст. (до 1917 р.) // Український історик. – 1971. – № 1. – С. 11 – 13.

² *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998.

³ *Бойко А.* Південна Україна в останній чверті XVIII століття: Аграрні відносини. – Запоріжжя, 1997. – Ч.1; *Каюк Д.Г.* Родина дворян Миклашевських і Південна Україна // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 108 – 116; *Каюк Д.* Проблеми формування дворянства Південної України: нові археографічні можливості // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 578 – 598; *Сурева Н.В.* Питання про законодавчу регламентацію поміщицького землеволодіння на півдні України на початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VI. – С. 8 – 44; *Сурева Н.* Матеріали до історії дворянських зборів Південної України (остання чверть XVIII – перша чверть XIX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 15 – 35 та ін.

⁴ Відносно пореформеної доби можна відіслати читачів до монографії Н. Темірової, в якій висвітлюються проблеми соціально-економічної історії дворянства Лівобережної України. Див: *Темірова Н.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 319 с.

⁵ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К., 1996. – 317 с.; *Галь Б.О.* Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

⁶ *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 247 с.; *Дячук Л.В.* Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – початку XIX ст.) як пам'ятки історичної думки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.

⁷ *Білоконь С.* Про національну аристократію України // Розбудова держави. – 1992. – Червень. – Ч. 1. – С. 55 – 60; *Білоконь С.* Доля української національної аристократії // Генеза. – 1996. – № 1(4). – С. 132 – 148.

⁸ *Катренко А.М.* Український національний рух XIX століття. – Ч.1: Перша половина XIX ст.: Навчальний посібник для студентів історичного факультету. – К., 1998.

⁹ *Реєнт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К., 2003. – С. 7.

¹⁰ Відносно даного періоду можна виділити як актуальні і сьогоденні праці І.Ф. Павловського, зокрема: К історії полтавського дворянства. 1802 – 1902 гг. Очерки по архивным данным. – Полтава, 1906. – Вып. 1.

¹¹ *Авсеєнко В.* Малороссийское шляхетство в 1767 г. Новые материалы для истории XVIII ст. // Русский вестник. – 1863. – Август. – С. 497 – 524; *Ефименко А.Я.* Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы. – 1891. – № 8. – С. 515 – 569; *Литвинова Т.Ф.* "Прогресивний консерватизм" – випадкове словосполучення, чи факт української суспільної думки другої половини XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 372 – 384; *Максимович Г.А.* Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства

во второй половине XVIII века. – К., 1988; *Струкевич О.К.* Україна – Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми). – К., 1996; *Шевченко Н.В.* Общественно-политическое движение на Украине в 60–70-х гг. XVIII века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1991 та ін.

¹² Прощение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. – 1883. – Июнь. – С. 317 – 345; Речь “О поправлении состояния” Малороссии // Киевская старина. – 1882. – Октябрь. – С. 119 – 125; Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1890.

¹³ *Теличенко И.* Словные нужды и желания малороссиан в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. – 1890. – Август. – С. 161.

¹⁴ ЧОИДР. – 1865. – Кн. 1. – С. 193 – 199.

¹⁵ Киевская старина. – 1890. – Август. – С. 310 – 316.

¹⁶ Замечания до Малой России принадлежащие // ЧОИДР. – 1848. – Кн. 1. – Отд. 2. – С. 1 – 57.

¹⁷ *Струкевич О.* Полетики // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 286.

¹⁸ *Ефименко А.Я.* Указ. соч. – С. 567 – 568.

¹⁹ Там само. – С. 569; *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – М., 1870. – С. 482.

²⁰ Последние домогательства малороссийского шляхетства // Киевская старина. – 1884. – Январь. – С. 177.

²¹ Там же. – С. 174 – 177.

²² *Струкевич О.* Полетики. – С. 285.

²³ Замечания до Малой России принадлежащие. – С. 31.

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф. І. – № 61409. – Арк. 3.

²⁵ *Литвинова Т.Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик // Історія суспільної думки Росії та України XVII – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 53 – 64; *Литвинова Т.Ф.* Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 202 – 217.

²⁶ ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 74. – 160 арк. Далі в тексті у дужках подаються посилання на номер аркуша даної справи.

²⁷ *Мухина Е. Н.* “Человек толпы” // *Стогов Э. И.* Записки жандармского штаб-офицера эпохи Николая I. – М., 2003. – С. 21.

²⁸ *Христофоров И. А.* “Аристократическая” оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.). – М., 2002. – С. 22.

²⁹ Найбільш повний перелік “нужд” різних станів суспільства Гетьманщини періоду Уложеної Комісії подано, в тому числі й у вигляді таблиць, у названій монографії Зенона Когута.

³⁰ Див.: *Когут З.* Знач. праця. – С. 124, 133.

³¹ *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856: функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 83–84.

³² *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 122 – 123 та ін.

³³ *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства. 1802 – 1902 гг. Очерки по архивным данным. – Полтава, 1906. – Вып. 1. – С. 151 – 158.

³⁴ Див. обґрунтування в: Записка о нуждах малороссийского дворянства (1801) // Пам’ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. проф. А.Г. Болебруха. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 238 – 241.

³⁵ *Павловский И.Ф.* Указ. соч. – С. 203.

³⁶ *Павловский И.Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б.Куракина (1802–1808 гг.). – Полтава, 1914. – С. 42.

³⁷ *Мадариага И.* Указ. соч. – С. 500 – 501.

³⁸ *Милов Л.В.* Великоорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – М., 1998. – С. 432.

³⁹ *Тищенко М.Ф.* Гуральне право та право шинкування горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1927. – С. 150 – 202; *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства; *Шандра В.С.* Вказ. праця та ін.

⁴⁰ *Литвинова Т.Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик. – С. 55 – 56.

The article is devoted to the little known subject of the social history of Ukraine at the beginning of the nineteenth century, when the nobility of the Left Bank got the recurrent opportunity to inform the russian government about its pressing needs. The study is based chiefly on the complex of sources, which is put into scientific use for the first time and gives a chance to elucidate the public mood and ideological positions of the social elite in key questions of public and economic life of the region.